

«مدارس قدیم مشهد»

اطلب العلم من المهد الى اللحد

چنین گفت پیغمبر راستگوی زگهواره تا گور دانش بجوی
مشهد شریست مذهبی و حوزوی علمیه‌ی آن از بزرگترین مراکز علمی مذهب
شیمه‌ی دوازده امامی بشمارست (۱) بگواهی تاریخ همزمان با بنای این شهر مدرسه نیز در
آن تأسیس گشته . اما از آنجا که سابقه‌ی تاریخی این شهر از قرن هشتم پیش تر نیروی لذا
ما ابتدا دورنمایی از مدارس قدیم اسلامی را با مختصراً می‌آوریم ، آنگاه بررسی مدارس این
شهر می‌پردازیم :

من علمنی حرفاً قد صیرنی عبداً

پیامبر اسلام (ص) دانش و دانشمندی را ارجی تمام مینهاد و آموختن دانش را بر
همگان لازم می‌شمرد و از نادانی و بی‌خبری بیزار بود خود بداشتن علم مباحثات مینمود و
فرمود **انامدینة العلم وعلی بابها**

که من شهر علم علم علیم در است درست این سخن گفت پیغمبر است
در سایه‌ی اندیشه‌های بلند و تعالیم نوین و عالی **حضرت محمد (ص)** هنوز چیزی
از پیدایش اسلام نگذشته بود که در سر زمینهای اسلامی مردم با اشتیاق فراوان پی‌فرا
گرفتن دانش رفتند و در راه آموختن و پیش برد علم از بردن هیچ رنج و سختی نهراسیدند و کم‌کم
پایه‌های تمدنی تابناک را گذاشتند که پس از دوسه سده چنان استوار و درخشانده گشت که
چشم روزگار را خیره کرد . (۲)

۱ - در گذشته نیز حوزوی علمیه‌ی مشهد اهمیت داشته . مثلاً صنیع الدوله در مطلع الشمس
جلد ۲ که سال ۱۳۰۲ هجری قمری تألیف شده نوشته که « میتوان گفت بعد از اصفهان هیچ
شهری از شهرهای ممالک محروسه به بنا و رونق مدارس مشهد نیست » . (ص ۴۲)
۲ - و این همزمان بود با سده‌های اول قرون وسطی که در غرب اثری از تمدن نبود .
و تاریکی نادانی بر سراسر فرنك سنگینی میکرد . و اهل کلیسا تمدن درخشان یونان و روم را در
کلیسا محکوم میکردند .

حضرت محمد(ص) خود اولین و بزرگترین معلم اسلام بود. وی تعالیم خود را بیشتر در مسجد بمردم ابلاغ میکرد. مسلمانان برای آموختن دین در مسجد گرد پیامبر جمع میشدند و همه اشکالات خود را با او در میان مینهادند و از او راهنمایی میخواستند. حضرت محمد(ص) در آغاز ایستاده و تکیه داده بستونی و بعدها نشسته بروی منبر بارشاد خلق میپرداخت. قرآن را نیز در مسجد بمردم میخواند.

پس از رحلت پیامبر نیز تا دیر زمان مسجد جای ارشاد و تعلیم بود (۱) لذا در قدیم گاه مدرسه را مسجد و گاه مسجد را مدرسه میگفتند. آقای دکتر صفا معتقدند که نخستین مرکز تعلیم مسلمانان مساجد بوده و مسجد از آغاز دوره هجرت مرکز تجمع مسلمین و اخذ تصمیمات سیاسی و نظامی بوده (۲).

پس از رحلت حضرت محمد(ص) مسجدها بصورت مرکز تعلیم درآمد و در سال هفدهم هجرت عمر بن خطاب گروهی قاریان را برای تعلیم بنواحی مختلف فرستاد. درین مدارس میانی اسلام و قرآن و فقه و حدیث پیغمبر تدریس میشد.

در قرن اول هجری مسجد مدینه همچنین مسجدهای دیگر در تمام سرزمینهای اسلامی از جمله ایران بعنوان مدرسه بکار میگرفت.

در اواسط قرن دوم هجری بنا بنوشتهی شبلی نعمانی دعلومی که میان مسلمانان متداول بود عبارت بود از نحو. معانی و بیان. لغت. فقه. اصول. حدیث. تاریخ. رجال طبقات و امثال آنها (۳).

رفته رفته مساجد مرکز تعلیم علوم و فنون دیگر نیز شد. و آموزش پیشرفت نمایانی کرد. و گرچه مدرسه هنوز بنا نشده بود با وصف این دهر و هرات، نیشابور، بخارا، فارس، مصر، شام و بالاخره اندلس جایی نبود که در آنجا بنگاههای علمی و حوزههای درس و تدریس برپا نشده باشد.

جای فرا گرفتن دروس متوسطه یا عالی صحن مسجدها یا حجره های خانقاهها تا منازل شخصی معلمین و استادان بود. (۴)

۱ - تا این اواخر نیز از مسجد برای تدریس استفاده میشد مثلاً در مطلع الشمس جلد ۲ ص ۴۱۵ هست که شیخ حسین مهدی امام جمعهی مشهد در مسجد جامع شهر تدریس میکرد و در اواسط قرن ۱۲ فوت کرده و اکنون هم تا حدی معمول است.

۲ - تاریخ ادبیات ایران جلد ۱ ص ۲۶۴

۳ - مجلهی آموزش و پرورش سال نهم شماره ۳ ص ۲۵ مقالهی شبلی نعمانی بنام « آموزش قدیم » ترجمهی آقای فخر داعی.

۴ - مجلهی آموزش و پرورش سال نهم شماره ۳ ص ۲۶

از قسرن چهارم هجری در بسیاری از نقاط مراکزی بنام **مدارس** بوجود آمد .
ایرانیان اولین مسلمانانی بودند که مدرسه ساختند . مدارس بیشتر برای آموختن
 علوم بود . اما علوم مذهبی نیز در آنجا تدریس میشد . از جمله قدیمترین مدارس اسلامی
مدرسه‌ی ظاہران طوس بود که برای **الحاتمی** (متوفی ۳۹۶) دانشمند قرن چهارم
 ساخته شد (۱)

همچنین مدارس در **آمل** و **نیشابور** ایجاد گشت . اما این مدارس نظم خاص نداشت
 و برای مدرس و طلاب وظیفه و مقرری نبود .

از سال ۴۵۹ **خواجه نظام الملک ابتدا نظامیه‌ی بغداد** و سپس نظامیه‌های
 نیشابور ، بصره ، بلخ ، هرات ، مرو و شاهجهان ، موصل ، آمل را ساخت . با تأسیس نظامیه‌ها
 تحولی در وضع مدارس پیدا شد . مثلاً نظام الملک موقوفاتی برای مدارس ترتیب داد
 در مدارس کتابخانه و حتی در بعضی بیمارستان ایجاد کرد . و برای مدرسان و طلبه نیز وظیفه‌ی
 قرارداد . (در نظامیه‌ها گرچه آموختن علوم عقلی ممنوع بود اما تحصیل علم برای
 مسلمانان بسیار آسان گشت .)

پس از تأسیس نظامیه‌ها ساختن مدارس رواج زیاد یافت و از میان تمام نواحی ایران
 در خراسان مدارس بیشتری ساخته شد و بنا بنوشته‌ی آقای دکتر صفا «**خراسان پیش از
 مغل بزرگترین مرکز علمی و ادبی و مذهبی اسلام گشت**» (۲)
 در حمله‌ی مغل بسیاری از مدارس ایران خراب شد و از رونق اصلی افتاد . اما مدتی
 بعد کم کم مذهب شیعه قدرت یافت و رفته رفته در مدارس ایران اصول مذهب و فقه شیعه
 تدریس میشد ، بخصوص بعضی کتابهای **خواجه نصیرالدین طوسی** جای کتب درسی
 قدیم را گرفت .

در زمان صفویه مذهب شیعه در ایران قدرت تمام یافت و مدارس زیادی بنا شد و بعضی کتابهای
 درسی بزبان فارسی تألیف گشت . درین مدارس علوم عقلی و حکمت و فلسفه تدریس نمیشد
 و **مریم بیگم دختر شاه صفی** در وقتنامه‌ی مسجدی که بسال ۱۱۱۵ بنایش تمام شد قید
 کرد که و باید کتابهای علوم و همیه یعنی علوم شکوک و شبهات را که بعلوم عقلیه و حکمت
 مشهور و معروف است بشبیه‌ی دخول در مقدمات علوم دینی نخوانند (۳)

از زمانی که مذهب شیعه رواج زیاد پیدا کرد ایجاد مدارس در شهرهای مذهبی
 شیعیان مانند مشهد و قم فزونی گرفت همچنین در اصفهان که پایتخت صفویه بود مدارس

۱ - تاریخ ادبیات ایران تألیف آقای دکتر صفا جلد ۱ ص ۲۲۶

۲ - مجله‌ی تعلیم و تربیت سال ۱۱ شماره‌های ۵ و ۶

۳ - شعر و شاعری در عهد صفوی تألیف آقای محمد صدر هاشمی ص ۲۶

بزرگی ساخته شد . بیشتر مدارس قدیم مشهد در زمان صفویان و قاجاریان بنا شده . در زمان قاجاریه وضع مدارس و مواد درسی و کیفیت تدریس تقریباً با قدیم فرقی نکرد و درین باره جالب ترین مطلبی که نوشته شده از مسیوفرزور سیاح انگلیسی است که در حدود ۱۴۱ سال (سال قمری) پیش بمشهد آمده . خلاصه‌ی نوشته‌ی وی راجع به طلاب و حوزه‌ی علمیه و مدارس مشهد و نقاط دیگر ایران اینست :

«طبقه‌ی که درین شهر (مشهد) از همه کس بیشتر و زیادترینین طلاب و اهل علم میباشد و این جماعت از حیث عادت با اهل فرنگ تفاوت و مابینت کلی دارند، طلاب ایرانی حرفه‌ی مخصوصی ندارند . علما از مدارس و وظیفه ندارند . برای تدریس مدارس وجهی و اجرتی مقرر نیست . مگر طلبه اطفال بزرگی را درس دهد .

برای مدارس اگر چیزی بماند و واقف قرار داده باشد بطلاب فقیر موظفاً مبلغی داده میشود . طلاب فقیر در مدارس بخدمت اساتید خود یا طلبه‌هایی که مکنت دارند می‌پردازند و ازین راه چیزی بآنها میرسد . مدارس ایران شکلا با کاروانسراها فرقی ندارد . جز اینکه عادتاً صنفها برای نماز در مدارس ساخته میشود .

در مدارس ایران علوم دینی از قبیل فقه و اصول و کلام و حکمت الهی خوانده میشود و نیز منطقی که فقط حرف است و نجوم و طب را فرا میگیرند.» (۱)

«قدیمترین مدارس مشهد»

ظاهراً قدیمترین مدرسه‌ی مشهد همانست که قاضی شمس الدین علی بن بطوطه در رحله‌ی خود از آن یاد کرده . ابن بطوطه در سال ۷۲۴ (یعنی ۷۴ سال پیش از کشیده شدن باروی شهر مشهد) که از شهر مشهد دیدن کرده چنین نوشته . «المشهد المکرم علیه قبة عظيمة فی داخل زاوية و تجاورها مدرسة و مسجد جمیعها ملیح البناء و مصنوع الحیطان بالقاشی» (۲)

نا تمام

۱ - نوشته‌ی مسیوفرزور را صنیع الدوله وزیر انطباعات ناصرالدینشاه در مطلع الشمس ترجمه کرده . مطلع الشمس جلد ۲ ص ۳۱
 ۲ - رحله‌ی ابن بطوطه جلد ۱ ص ۲۵۱ . این کتاب را آقای محمد علی موحد بنام «سفرنامه‌ی ابن بطوطه» بفارسی گردانده‌اند . عبارت فوق را ایشان در سفرنامه چنین ترجمه کرده‌اند : «قبر امام رضا در داخل زاویه‌ی است که مدرسه و مسجدی نیز در کنار آن وجود دارد . و این عمارتها همه با سبکی بسیار زیبا و ملیح ساخته شده و دیوارهای آن کاشی است ...» ص ۳۹۶